

РОЗДІЛ I

«Просвіта» в суспільно-політичному житті України

УДК [94(477.85):061.23(=161.2)]«186/1914»

Олександр Добржанський,
Тадей Яценюк

Українське просвітництво на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст.: ідейні засади та організаційні форми

У статті проаналізовано розвиток просвітництва на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст., яке було складовою частиною національного руху. Значну увагу приділено осмисленню ідейних засад просвітницького руху, його організаційних форм і головних напрямів діяльності культурно-просвітніх товариств.

Ключові слова: Буковина, просвітництво, народовці, русофіли, «Руська бесіда», сільська читальня.

Постановка наукової проблеми та її значення. Друга половина XIX – початок XX ст. на Буковині позначилися швидким зростанням українського національного руху. За декілька десятиліть українці, які проживали в краї, зуміли добитися значних успіхів, перетворившись у потужну національну силу, успішно відстоюючи свої політичні, економічні, національно-культурні інтереси.

Важливою складовою частиною українського національного руху стало просвітництво. Від самого початку лідери українства прекрасно розуміли, що народ може стати справжньою силою лише тоді, коли буде освіченим, добре розумітиме свої національні інтереси, знатиме свою історію, зможе здобувати освіту рідною мовою тощо.

Однак ці на перший погляд прості істини утілювалися в життя непросто через ідейні суперечки між двома течіями в українстві – народовцями й русофілами (москвофілами).

Мета статті – дослідити просвітницьку діяльність на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст., а також його ідейні засади та організаційні форми.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Русофілство в 60–70-х рр. XIX ст. домінувало в українському русі. Воно зародилося в Галичині. Саме звідти буковинці запозичили деякі русофільські ідеї, які сприяли становленню цієї ідеології в краї. Найпопулярнішою українською газетою на Буковині в 60-х роках XIX ст. було львівське «Слово», яке з 1866 р. послідовно пропагувало орієнтацію на Росію. Ідеї русофілів були близькі багатьом священикам через їх показну простоту та певні обіцянки на майбутнє. Головна ідея русофілів полягала в тому, що нібито існує якась єдина «загальноруська мова», яка опирається на церковнослов'янську. Супротивники русофілів називали цю мову «язичієм» і підкреслювали, що насправді вона становить суміш церковнослов'янської, російської, української, польської мов та є абсолютно штучною й незрозумілою простим людям. Яскраву характеристику «язичію» дав С. Єфремов. Він писав: «Невообразимая смесь слов великорусских, украинских, польских и церковнославянских, с неудачным в большинстве случаев подчинением их русской грамматике и при украинском произношении – такими чертами характеризуется “твердый” язык галицких москвофилов (додамо, й буковинських. – авт.), напоминающий, по меткому выражению “Основы”, “ёрзание грифелем по стеклу”, совершенно невыносимое для всякого, знакомого с тем или иным языком» [1, с. 205]. На думку русофілів, освічені люди повинні розмовляти, писати літературні та наукові твори виключно цією мовою. Мова, якою розмовляв простий народ, уважалася діалектом, говіркою неосвічених людей, і потрібно було робити все, щоб її викоринити. Освіченість, наголошували ідеологи цієї течії, саме й полягала в умінні використовувати цю штучну мову.

На тверде переконання русофілів, на письмі можна було вживати лише етимологічний правопис (етимологічний, або історичний, правопис брав початки від церковнослов'янського письма. Він був складним для вживання, досить сказати, що звук «і» за цим правописом міг позначатися шістьма різними літерами. Для русофілів було важливо, що етимологічний правопис на письмі зближав українську й російську мови, створюючи ілюзію їх однаковості). Проповідувалася духовна та культурна близькість із Росією. Водночас русофіли, де тільки могли, підкреслювали свою лояльність до правлячої Габсбурзької династії та Австро-Угорщини.

Русофілам протистояли народовці. Ця течія також спочатку зародилася в Галичині. Чималий вплив на буковинців справляли галицькі народовці – брати Володимир, Осип, Олександр Барвінські, Д.Танячкевич, К. Климкович й ін. Збереглося чимале листування галичан і буковинців 60–70-х років, яке засвідчує, що названі вище галицькі діячі докладали великих зусиль, щоб застерегти буковинців від русофільства й залучити на бік народовства. В одному з листів до Сидора Воробкевича в 1867 р. Осип Барвінський так пояснював найважливіші ідейні засади народовства: «Щодо патріотичної гадки... єсть два руских народи, зовсім осібні самостійні народи, южно-русский і северо-русский, або, як інакше називають, малоруський або український, і великоруський чи московський... Ми малоруський народ, не ляхи – а наша політична ісповідь і віра і політичная цель єсть:

“Слав’ян усіх в одній сем’ї
Побачить хочеться мені”,

і то в федеративнім паньстві, де наш народ своїх питомих характерів не потеряв, а розвивав природно.

Що до релігії, то ми хочемо бути православними, а не уніатами, бо то обряд – котрого обряду колись всі слов’яни були.

Що до літератури – то наш язык той язык, що живий наш нарід уживає – хочемо ним писати – єго в школи, уряди ввести, ним просвіту між народ рознести.

Що до средств, якими ми до ціли доходимо, мусять бути усе чесні – отже ідея або головна мисль наша: правда й справедливість» [2].

Народовська доктрина поступово корегувалася та з часом на перше місце в ній вийшла ідея здобуття Україною незалежності й входження до неї всіх українських земель.

На початкових етапах вододіл між русофілами та народовцями проходив виключно в теоретичних питаннях про мову й правопис, але все ж народовці з самого початку стояли ближче до народної маси та уособлювали національне начало в українському суспільному русі.

Саме в таких умовах гострої ідейної боротьби 14 (26) січня 1869 р. на Буковині засновано перше українське просвітне товариство «Руська бесіда». Від самого початку це був аналог галицької «Просвіти». Уже в першому «Статуті» товариства, затвердженому властями 19 лютого 1869 р., зазначалося: «Беседа руска єсть соєдінєніє для поднесенія просвєщенія і товарищеской жизни» [3, арк. 11]. Засобами досягнення поставленої мети передбачалося створення бібліотеки, видання корисних творів, газет і журналів, товариське життя. Дійсними членами товариства могли бути всі, хто проживав на Буковині й мав добру репутацію, за винятком молоді, яка навчалася.

У товариство від самого початку ввійшли народовці та русофіли. Тому майже кожне засідання «Руської бесіди» відбувалося в гострих суперечках. Так тривало аж до 1884 р., коли народовці повністю перемогли в керівних органах товариства, а русофіли покинули його.

Із 70-х років XIX ст. «Руська бесіда» зосередила свою увагу на організації по селах Буковини читалень як основи просвітницької діяльності. Ця робота набрала особливо великих масштабів після 1894 р., коли новому керівництву вдалося затвердити змінений статут товариства на зразок галицької «Просвіти» [4, арк. 1–22]. Розроблено й опубліковано типовий статут читалень. Керівництво «Руської бесіди» допомагало вирішувати різні організаційні питання при заснуванні сільських бібліотек, проводилися школи та інструктажі для активістів читалень. Позитивні результати не забарилися. На кінець 1913 р. нараховувалося близько 150 читалень «Руської бесіди» [5, с. 48–51]. У Чернівцях відкрито чотири читальні цього товариства: ім. Б. Грінченка, ім. М. Шашкевича, ім. Ю. Федьковича та читальня на Моностириськах. У стадії формування 1912 р. перебувала читальня ім. Т. Шевченка при парку Шиллера [6].

Крім читалень, «Руська бесіда» мала центральну бібліотеку, фонд якої становив понад 840 книг і журналів. У 1911 р. бібліотекар товариства М. Кордуба приступив до створення окремої бібліотеки фахових видань, щоб зібрати популярні книги різних галузей знань для молоді, робітників, міщан. На виконання цього проекту лише в 1909–1911 рр. виділ товариства «Руська бесіда» асигнував 500 крон. На 1912 р. у бібліотеці фахових видань нараховувалося вже понад 900 назв книг [7].

Засновували читальні на Буковині й інші добровільні об’єднання. Високим авторитетом користувалося товариство «Міщанська читальня», яке виникло в 1880 р. Воно ставило за мету поширювати

просвіту серед міщан, підносити їхній добробут. Товариство мало власний дім, бібліотеку, яка нараховувала понад 300 книг. Регулярно «Міщанська читальня» проводила курси для неписьменних.

У Чернівцях також діяли читальня товариства «Поміч», соціал-демократична читальня «Воля». Декілька читалень у кінці XIX – на поч. XX ст. заснували москвофіли під егідою товариства ім. М. Качковського. Однак напередодні Першої світової війни майже всі москвофільські читальні перестали існувати через їх переслідування австрійською владою та звинувачення в протиправній діяльності.

«Руська бесіда» була ініціатором заснування кількох нових культурно-освітніх товариств, які досить швидко стали вагомою силою українського просвітнього руху в краї. За її ініціативою, у 1887 р. конституювалася «Руська школа» для згуртування українського учительства, а за кілька років до того, 22 січня 1884 р., утворилося товариство «Руський народний дім», щоб захищати й підтримувати матеріальні та моральні інтереси українців Буковини. Із самого початку передбачалося, що товариство матиме власний будинок із театральним залом і даватиме приміщення іншим українським організаціям. Уже в 1887 р. для нього куплено окремих дім, а в 1899 р. надбудовано до нього другий поверх. «Народний дім» став справжнім центром національно-просвітнього відродження. У ньому розмістилося більшість народовських товариств, редакції газет, друкарня товариства «Руська рада». У 1897 р. при «Народному домі» засновано хлопчачу бурсу ім. Ю. Федьковича, а в 1906 р. для неї збудовано окреме приміщення. Тут на кошти товариства навчалася близько 200 дітей із незаможних сімей. Товариство також сприяло організації видавничої справи, закладанню читалень, сільськогосподарських і промислових спілок, крамниць, позичкових кас тощо.

Театральний зал «Руського народного дому» досить швидко став центральним місцем діяльності українських музично-мистецьких товариств, які взяли на себе піклування про розвиток хорового співу, популяризацію музичної культури, театального мистецтва, поширення художніх творів. Перше з подібних товариств виникло в січні 1884 р. під назвою «Руське драматично-літературне товариство у Чернівцях». Воно займалося влаштуванням театральних вистав, музично-декламаторських вечорів, концертів. Значний час головою товариства був І. Воробкевич. Деяко пізніше утворилися музичні товариства «Буковинський Боян», «Товариство для плекання української музики, співу і драматичної штуки», «Міщанський хор». Завдяки їхній діяльності, а також деяких інших товариств у Чернівцях та на Буковині в цілому стали звичайним явищем постановки українських п'єс, концерти, лекції на теми музичного мистецтва. Великою популярністю користувалися музично-літературні вечори на честь Т. Шевченка, М. Шашкевича, Ю. Федьковича, І. Котляревського та інших українських письменників. Для прикладу наведемо програму концерту, який улаштувало товариство «Міщанський хор» 10 лютого 1901 р.: «1. Вступне слово. 2. Січинський: Було не рубати – хор міш. 3. Федькович: Воскресни Бояне – декламація. 4. Кумановський: Ой вербо, вербо – хор міш. 5. Відчит п. др. Смаль-Стоцького на тему поеми Шевченка “Гамалія”. 6 Шторх – серенада: Глибоким сном – хор міш. 7. І. Франко: Наймит – декламація. 8. Богданський: Чернець – хор. 9. Шевченко: Учися, дитинко – декламація. 10. Лисенко: Туман яром котиться – хор міш. 11. Вербицький: Ще не вмерла Україна – хор. міш.» [8, с. 9]. Рецензенти були одностайні у високій оцінці цього концерту.

На Буковині діяло чимало українських товариств, які займалися поширенням наукових знань і їх популяризацією в народі. Одним із найвідоміших серед них було українське історичне товариство, засноване 12 липня 1902 р. [9]. Спочатку його очолював професор Чернівецького університету В. Мількович, пізніше – д-р З. Кузеля. Товариство вважало за необхідне підтримувати й стимулювати розвиток історичних, етнографічних, статистичних досліджень із пріоритетним вивченням буковинської й галицької Русі. Уже в рік заснування члени товариства заслухали реферати В. Мільковича про застосування картографії в історичних дослідженнях та про вплив християнської філософії на устрій держав, церкви, поодиноких людей, науку й мистецтво, О. Маковея про трьох галицьких українських граматиків: І. Могильницького, Й. Лозинського, Й. Левицького. Великою популярністю в наступні роки користувалися реферати професора С. Смаль-Стоцького з української старовини, етнографічні повідомлення З. Кузелі, дослідження М. Кордуби з топонімії та історико-географічної тематики.

Історичне товариство виступило одним з ініціаторів руху за збереження архітектурних пам'ятників, їх захист від так званого «оновлення», яке було досить поширене в тодішній Австро-Угорщині. Під маркою розбудови старих церков нищили їхній первісний вигляд, руйнувалося багато цінних фресок та інших старожитностей, особливо слов'янського походження. Члени товариства засудили подібне «оновлення» щодо церкви Св. Георгія в Сучаві, у якій зберігалися мощі І. Сучавського. Вони подали

протест до Центральної комісії з цих питань у Відні, привернули увагу громадськості до такого варварського поводження зі старовиною [10].

За ініціативою проф. С. Смаль-Стоцького історичне товариство взяло на себе організацію курсів вищої народної освіти для селян і робітників. Почалися вони в 1910 р., коли на навчання ходило 39 селян, із яких 34 успішно склали іспити. Наступного року навчалось 70 осіб, із яких 52 закінчили курс, а в 1912 р. – 26 чол. Програма курсу включала всесвітню й українську історію, рідну мову й літературу, державний устрій Австро-Угорщини, географію світу та України й ін. Серед викладачів задіяні Т. Галіп, М. Кордуба, З. Кузеля, С. Смаль-Стоцький та ін.

Чималу просвітню роботу проводили інші українські товариства: «Жіноча громада», «Товариство ім. Г. Сковороди», «Мироносиці», «Товариство руської православної шляхти», «Союз», «Січ», «Молода Україна», «Товариство руських православних священиків на Буковині» й ін. Майже кожне товариство мало свою бібліотеку, якою могли користуватися не лише його члени. Деякий час навіть виношувалася думка про об'єднання бібліотек «Руської бесіди», «Союзу», «Січі» та «Селянської каси» для створення української публічної бібліотеки в Чернівцях. Але цю справу не доведено до кінця.

Важливе значення для піднесення національної свідомості, забезпечення населення доступними книгами й періодикою мала обширна видавнича діяльність українських товариств. Піонером у цій справі була також «Руська бесіда». Вона започаткувала видання українських газет у краї («Буковинська Зоря» 1870), стала видавати з 1874 р. «Буковинський православний календар», який був своєрідним щорічним літературним альманахом. Із 1885 р. товариство публікує «Бібліотеку для молоді», яку пізніше назвало «Ластівка». За десятиліття 1885–1895 рр. у ній видруковано 120 книжечок морально-виховного та національно-просвітницького характеру. Заходами «Руської бесіди» в тому ж 1885 р. почала виходити перша українська політична газета «Буковина».

На початку ХХ ст. «Руська бесіда» продовжувала видавати власним коштом книжки та книжкові серії, які призначалися насамперед для поширення в сільських читальнях. За 1871–1911 рр. товариство опублікувало 67 назв книг [7]. Серед них – твори Ю.Федьковича в кількох томах, Сидора та Григорія Ворокевичів, декілька читанок для початкових і середніх шкіл тощо. Великою популярністю користувався місячник «Читальня», який також видавали на кошти «Руської бесіди». У ньому повідомлялося про нові книги, що з'явилися у видавництвах Буковини, Галичини, Наддніпрянщини, давали методичні та організаційні рекомендації із залучення до читалень широких верств населення.

Чимало зусиль для розвитку української видавничої справи на Буковині доклав «Союз руських хліборобських спілок «Селянська каса», який засновано в 1903 р. Найбільшої популярності набула серія книг, видрукована «Селянською касою» під назвою «Народна бібліотека» (1910–1911 рр.). Книжки серії виходили двічі на місяць обсягом у два аркуші. Видання орієнтувалося на широкі верстви селян, міщан і тому було порівняно дешевим. У «Народній бібліотеці» друкували книги як української, так і світової класики, ті, які популяризували наукові та господарські знання. Наприклад, у 1911 р. в «Народній бібліотеці» побачили світ твори Б. Лепкого, Л. Толстого, О. Стороженка, Б. Грінченка, Ю. Федьковича та ін.

Видання книжкових серій стало надзвичайно популярною справою на Буковині на поч. ХХ ст. Та ж «Селянська каса», крім «Народної бібліотеки», друкувала «Спілкову бібліотеку», «Бібліотеку суспільних наук», «Світову бібліотеку», «Дитячу бібліотеку». Книжкові серії видавали й деякі інші товариства. «Руська рада» опублікувала серію публіцистичних праць про політичне та соціально-економічне становище українців, можливості його покращення. Це, зокрема, книги «Русини а москалі», «Русини а «волошка віра», «Про новий виборчий закон до сойму», «Громадський устав і новий виборчий закон для громад». Чернівецька філія товариства «Руська школа» видавала «Крейцарову бібліотеку» для дітей. Окремі серії книжок друкували «Вільна організація українських учителів на Буковині», газети «Промінь», «Громадянин», товариство «Молода Україна» й ін. Фактично на всі книжкові серії організовано попередню передплату та регулярну доставку поштою.

Крім Чернівців, українська видавнича справа розвивалась у Вашківцях, Мамаївцях, Глибокій, Кіцмані.

У кожній бібліотеці чи сільській читальні обов'язково було по декілька комплектів місцевих і загальнодержавних газет. Вибирати було з чого. У 1913 р. на Буковині виходило 63 періодичні видання [11, с. 26.], у тому числі три щоденні газети (усі німецькою мовою). Найпопулярніші українські газети – «Буковина», а після припинення її видання в 1910 р. – «Нова Буковина», «Україна», «Громадянин», «Борба» та ін. Напередодні Першої світової війни чітко простежено тенденцію до партійного й ідейного розмежування періодичних видань. Більшість українських газет послідовно відстоювали національні

інтереси та пропагували ідею здобуття українцями в майбутньому незалежності. Досягнення цієї мети передбачалося по-різному залежно від політичної орієнтації видання. Московфільські газети, які пропагували антиукраїнські ідеї, не мали особливої популярності, а напередодні війни, зазнавши репресій із боку австрійських властей, фактично припинили своє існування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, у другій половині XIX – на поч. XX ст. українці Буковини досягли чималих успіхів в організації національно-виховної та культурно-просвітньої роботи. Значною мірою цього вдалося домогтися завдяки успішному поборюванню русофільства, яке не витримало конкуренції в боротьбі за поширення своїх ідей серед широких народних мас і фактично перестало існувати напередодні Першої світової війни.

Для виконання просвітницької роботи народовцями створено десятки товариств різного профілю, читалень, популярних бібліотек. Бурхливо розвивалася видавнича справа, налагоджено систему розповсюдження книг, періодичних видань. Багато робилося для залучення до культурно-освітньої роботи селян, робітників, інтелігенції. Усе це забезпечило значні успіхи в непростій справі формування національної свідомості, у зміцненні українських позицій у суспільному житті. Національне відродження на поч. XX ст. стало дійсним фактом для українців Буковини. Із раніше несвідомої, неорганізованої етнічної маси вони перетворились у народ, який міг постояти за себе й свої національні права. Чи не найбільший внесок у такі швидкі зміни зробили національні культурно-освітні товариства, які взяли на себе тягар виховної роботи безпосередньо серед простих людей, залучали їх до найпростіших форм суспільної діяльності, формували національні переконання, учили відстоювати свої права. За рівнем розвитку товариств, їх кількістю та активністю просвітницької діяльності Буковина на початку XX ст. значно випереджала інші українські землі.

Джерела та література

1. Ефремов С. В полосе апатии и застоя / С. В. Ефремов // Голос минувшего. – 1916. – № 7–8. – С. 201–223.
2. Руслан. Християнсько-суспільний дневник. – Львів, 1907. – 30 серпня.
3. Держархів Чернівецької області, ф. 3. Крайове правління Буковини, оп. 4, спр. 1949. Листування про затвердження статуту товариства «Руська бесіда». 1869 р., 32 арк.
4. Держархів Чернівецької області, ф. 3. Крайове правління Буковини, оп. 2, спр. 16113. Статут товариства «Руська бесіда» в Чернівцях. 1894 р., 22 арк.
5. Підраховано за: Список українських місцевостей на Буковині // Буковинський православний календар на рік 1914. – Чернівці, 1913. – С. 48–51.
6. Українські товариства в Чернівцях // Буковинський православний календар на рік 1913. – Чернівці, 1912. – С. 167–168.
7. Звіт з діяльності просвітнього товариства «Руська бесіда» // Народний голос. – 1911. – 22 серпня.
8. Альманах 25-літнього ювілею товариства «Міщанський хор» в Чернівцях. – Чернівці, 1926. – 41 с.
9. Історичне товариство в Чернівцях // Буковина. – 1902. – 14 вересня.
10. Історичне товариство в Чернівцях // Буковина. – 1902. – 16 вересня.
11. Піддубний Г. Преса на Буковині / Г. Піддубний // Червона преса. – 1927. – № 6. – С. 23–37.

Александр Добржанский, Фадей Яценюк. Украинское просветительство на Буковине во второй половине XIX – начале XX в.: идейные основы и организационные формы. В статье анализируется развитие просветительства на Буковине во второй половине XIX – начале XX в., которое было составной частью национального движения. Значительное внимание уделяется осмыслению идейных основ просветительского движения, борьбы в нем национальной, народовской и русофильской (московфильской) идеологий. Последняя потерпела поражение, так и не став популярной среди широких масс.

Важной составляющей просветительского движения стала деятельность культурно-просветительных обществ. В работе проанализирована деятельность «Руськой беседы», общества «Народный дом» и других.

Раскрыты важнейшие достижения просветительской работы в данный период.

Ключевые слова: Буковина, просветительство, народовцы, русофилы, «Руська бесіда», сельская читальня.

Oleksandr Dobrzhanskyi, Tadey Yatseniuk. Ukrainian Education in Bukovyna in the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries: Ideological Framework and Organizational Forms. The article analyzes the development of education in Bukovyna in the second half of the 19th and early 20th centuries which was an integral part of the national movement. Considerable attention is paid to understanding ideological foundations of the Enlightenment movement, the struggle of the national, Narodovskiy and Russophile (moskvofilskoy) ideologies in it. The latter was defeated without any chances to become popular among the people.

The activities of the cultural and educational societies became an important component of the educational movement. The authors also paid much attention to «Rus'ka Besida» and «Narodnyi Dim» («People's House») societies among other.

Thus, the authors revealed the most important achievements of the educational work during the mentioned period.

Key words: Bukovyna, education, enlightenment, narodovtsy, Russophiles, «Rus'ka Besida», village reading-room.